

TÜRKİYE'DE TARIM SANAYİİNİN HAMMADDE SORUNLARI

Doç. Dr. Gülcan ERAKTAN
A.Ü. Ziraat Fakültesi
Tarım Ekonomisi Bölümü

1. GİRİŞ

Tarım ve tarıma dayalı sanayinin Türkiye ekonomisi içindeki yerinin ve öneminin büyüklüğü, rakamların yardımıyla belirtmeye gerek kalmayacak kadar açık ve bilinen bir gerçektir. Tarım ve tarım sanayii hem birbirini tamamlayan, hem birlikte ekonomik gelişmeyi sağlayan başlıca ekonomi alanlarıdır.

En bol ve etkin kaynaklar tarım kesiminde bulunmaktadır. Ayrıca tarımda sermaye/hasıla oranının düşüklüğü, tarım ve tarım sanayinin ithal girdisi talebinin azlığı, buna karşılık bu kesim ürünlerinin mutlak gereksinim olmaları nedeniyle her zaman pazar olanaklarının bulunması, tarım ve tarıma dayalı sanayinin ekonomik gelişmedeki rolünü ve ağırlığını belirlemektedir.

Tarım ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesi ile dışsatım artırılabilir, yerli sanayinin gereksinim duyduğu hammaddeler yeterince üretilecek ve alım gücü artacak olan tarım üreticisi,

diğer sanayii mallarının alıcısı durumuna girecektir. Sonuç olarak, tarım ekonomik gelişmenin itici gücünü oluşturma görevini daha büyük bir başarıyla yerine getirecektir.

Tarım ve tarım sanayii birbirini tamamlayan yönleri ile bir bütün oluşturmaktadır. Örneğin çeşitli tarım ürünlerinin varlığı, bunları işleyecek tarım sanayii için nasıl gerekliyse, bir sanayii dalındaki gelişmeler de ilgili ürünlerin üretimini artırmada o denli etkilidir. Aynı şekilde tarıma girdi sağlayan sanayii dallarının gelişmesi tarımın da gelişmesi ile sonuçlanırken, tarım kesiminde bu girdilere karşı talebin doğması veya büyümesi, bu sanayii üzerinde harekete geçirici bir etki yapar.

Bu karşılıklı etkileşimin sonuçlarını irdeleyebilmek için, tarım-sanayi ilişkilerinin hangi alanlarda daha yoğun olduğunu, hangi sanayi dalında daha hızlı gelişme görüldüğünü ve bunun o sanayi dalının kullandığı tarım ürünlerinin üretimini üzerinde ne gibi etkiler yaptığını incelemek gerekir. Bu bakımdan, önce tarımın sanayie başlıca hammadde katkılarının neler olduğu, daha sonra da tarım sanayiindeki gelişmelerin ışığında tarımsal üretim yapısında ne gibi değişiklikler olduğu ortaya konulmalıdır.

2. TARIMSAL HAMMADDELERİN SINIFLANDIRILMASI

Tarım sanayiinin kullandığı hammaddelerin çokluğu, bunların belli bir sınıflandırma içinde incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bunun için en geçerli yöntem de, uluslararası standard iktisadi faaliyet kolları içinde imalat sanayiinin sınıflandırmasını esas almaktır.

Buna göre tarıma dayalı sanayii kendi içinde :

- Gıda, içki ve tütün sanayii,
- Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayii,
- Orman ürünleri ve mobilya sanayii,
- Kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayii,
- Lastik sanayii olarak gruplandırılabilir. Kuşkusuz her gruba giren çok değişik sanayii dallarının hammaddeleri de birbirinden çok farklıdır ve her birinin gene uluslararası standartlara göre ayrı olarak belirtilmesi gerekir.

2.1. Gıda, İçki ve Tütün Sanayii Hammaddeleri

Kapsamına giren ürünlerin çokluğu nedeniyle en fazla sayıda hammadde kullanan sanayii dalıdır. Üretilen ürünlerin farklılığı bakımından gıda sanayii, içki sanayii ve tütün sanayii ayrı ayrı ele alınmalıdır.

- Gıda sanayii : Ham ve işlenmiş maddeler yönünden en kapsamlı sanayii dalıdır. Kendi içinde çeşitli bölümlere ayrılır :

Mezbaha ürünleri sanayii : Belediye mezbahalarında, Et-Balık Kurumu kombinalarında ve özel sektör mezbahalarında kesilen hayvanların ürünlerini değerlendirir. Ana ürün et, yan ürünler hayvanların iç organları, yaş (ham) deri, kemik, kan, tırnak vb. dir. Etlerden kavurma, sucuk, sosis, salam, et çorbası gibi ürünler yapılırken, kemik, kan, tırnak gibi yan ürünler yem ve gübre (x) sanayiinin, yapağı tekstil sanayiinin, yaş deri ise deri ve kürk giyim eşyası sanayiinin hammaddesi olarak daha sonraki aşamalarda değerlendirilir.

Süt ve süt ürünleri sanayii : Hammaddesini süt oluşturur. Pastörize, koyulaştırılmış ve dayanıklı süt, tereyağ, krema, kaymak dondurma, peynir çeşitleri, çocuk mamaları, yoğurt vb. üretilimi bu sanayii dalı içinde bulunmaktadır.

Sebze ve meyve işleme sanayii : Hammaddeleri çok çeşitli sebze ve meyvelerdir. Konservelik, meyve ve sebze kurutulması, dondurulması, sularının hazırlanması gibi işlemlere dayanır.

Su ürünleri işleme sanayii : Balık ve diğer su ürünlerinin ayıklanarak dondurulma, tuzlanma, kurutulma, tütsülenme ve konserve edilmesi, balık unu ve balık yağı çıkarılması gibi alanlardaki çalışmaları kapsar. Bu sanayiinin yan ürünü olan balık artıkları, yem sanayii için önemli katkı maddeleridir.

Bitkisel ve hayvansal yağlar sanayii : İnsan yiyeceği olarak zeytinyağı, diğer bitkisel yağlar ve margarınlerden çeşitli sanayii

(x) Mide artıkları bir yem sanayii hammaddesi iken, Türkiye'de çoğunlukla gübre olarak kullanılmakta, boynuz-tırnak unu ihraç edilerek, oralarda denizden kazanılan toprakların ve çiçeklerin gübrelenmesinde kullanılmakta, safra ise tekstil ve ilaç sanayii hammaddesi olmaktadır.

dallarında ara malı olarak kullanılan yenmeyen bitkisel ve hayvansal yağlara kadar uzanan bir dizi ürün üretir. Bu sanayii dalının hammaddeleri zeytin, çığıt, ayçiçeği, susam, mısır, haşhaş, keten ve kenevir tohumu, yer fıstığı, soya, aspir ve kolzadır.

Un ve unlu mamuller sanayii : Başlıca hammaddesi hububattır. Buğday, çavdar, mısır, pirinç unları, bulgur ve diğer unlu ürünler (kahvaltılık hububat) bu sanayiinin ürünleri arasında belirtilebilir.

İşlenmiş unlu ürünler sanayii : Ekmek, makarna, şehriye, erişte, irmik, bisküvi, pastahane ve diğer fırın mamullerinin üretimini kapsar. Bunun da başlıca hammaddesi hububat, şeker, kakao, vb'dir.

Şeker üretimi ve arıtımı sanayii : Hammaddesi şeker pancarı ve şeker kamışdır. Ancak ülkemizde iklim ve toprak koşulları şeker kamışı üretimine uygun olmadığından, yalnız şeker pancarı yaygın olarak üretilir.

Şekerleme, çikolata, kakao vb. maddeler sanayii : Hammaddesini un ve unlu ürünlerle şeker üretimi sanayiinden ve diğer gıda sanayiilerinden alır.

Bunların dışında başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddeleri sanayii içinde, çay, nişasta, kabuklu meyveleri işleme sanayii vb. sayılabilir. Bunların da hammaddeleri çay, patates, çeşitli kuru meyvelerdir.

Ayrıca gene gıda sanayii içinde yem sanayii sayılabilir. Mezbaha ve su ürünleri, un ve unlu ürünler, bitkisel yağlar, şeker ve süt sanayiinin yan ürünleri ve kalıntıları arpa, yulaf, mısır, kuş yemi, darı, çavdar, hatta buğday yem sanayiinin hammaddelerini oluştururlar.

- İçki sanayii : İçki sanayii yüksek alkollü damıtık içkiler, şarap, malt, bira ve alkolsüz içkiler olarak kendi aralarında bölümlere ayrılabilir. Bu sanayi dalında kullanılan hammaddeler şaraplık taze üzüm, kuru üzüm, çeşitli kurutulmuş meyveler, arpa, şerbetçiotu, anason, meyan kökü vb'dir.

- Tütün sanayii : Bu sanayiinin de temel girdisi tütündür.

2.2. Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii

Bu sanayii kendi arasında genel özellikleri bakımından gruplandırılabilir.

- Dokuma sanayii : Elyafın hazırlanmasından kumaş, örgü, halı, kilim, ip, ağ ve benzeri durumlara gelinceye kadarki işleme dönemlerini kapsar. Başlıca hammaddeleri pamuk, keten, kelevir, yün, tiftik ve sentetik elyaftır. Sentetik maddelerin ağırlığı zaman içinde artmakla beraber, pamuk. dokuma sanayiindeki önemini ve değerini korumaktadır.

- Giyim eşyası sanayii : Dokuma sanayii ile deri ve kürkü hammadde olarak kullanır. Hazır giyim eşyası üretir.

- Ayakkabı sanayii : Hammaddesini esas olarak deri ve kösele oluşturur.

- Deri, deri benzeri maddeler ve kürk eşya sanayii : Ayakkabı ve giyim eşyası dışındaki diğer malları üretir. Bunun da hammaddesi deri, kürk ve yapay derilerdir.

Buraya kadar belirtilen ve ana hammaddesini tarımdan alan bu sanayi dallarının dışında gene büyük çapta tarımsal ürünlere dayalı sanayii dalları olarak orman ürünleri ve mobilya sanayii ile, kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayiinden söz edilebilir. Orman ürünleri ve mobilya sanayiinin hammaddesi çeşitli ağaçlara dayanır. Kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayiinde de esas hammaddeyi, tarımsal bir ürün olan odun oluşturur.

Bütün bunların dışında çok sayıda bitkisel ve hayvansal ürün (başta haşhaş olmak üzere) ilaç sanayiinin, bazı tarım sanayii artıkları da gübre sanayiinin hammaddesini oluşturmaktadır. Gene lastik sanayii de tarıma dayalı bir sanayii dalıdır. Ancak hammaddesi olan doğal kauçuk yurt dışından sağlanmaktadır.

Sınıflandırılarak kısaca özetlenen tarıma dayalı sanayi kollarının hammaddeleri arasından başlıcalarının üretim durumlarındaki gelişmeler, tarım sanayiinin geleceği açısından da, ürün bileşimindeki değişimler açısından da incelenmeye değer.

3. SANAYİ HAMMADDESİ ÜRETİMİNDEKİ GELİŞME ve DEĞİŞME EĞİLİMLERİ

Türk ekonomisindeki gelişmeler, tarım kesiminde de etkisini göstermekte, zaman içinde varolan büyük tarım potansiyelinin harekete geçtiği gözlemlenmektedir.

Türkiye'de ekili alanlar 1950 yılından günümüze % 64,8 oranında artmış, ama alan verimliliğindeki artış % 86,7 olmuştur (*) Bunda sulama alanlarının genişlemesinden, gübre kullanımındaki artışa, mekanizasyondan yararlanma düzeyinin yükselmesinden tarımsal üretim tekniklerinin gelişmesine kadar birçok etkenin payı vardır. Gerçekten de örneğin gübre tüketimi Tablo 1'de görüldüğü gibi çok büyük ölçülerde artmıştır. 1950'de ortalama 100 ha.a 2,7 kg ticari gübre kullanılırken 1980'li yıllarda bu 300 kg'ın üstüne çıkabilmiştir. Gene traktör sayısında 1950-1983 yılları arasında % 3000'e yaklaşan bir artış vardır ve 100 ha ekili alana 0,1 traktör düşerken, bu sayı 1,9'a yükselmiştir.

Bu göstergeler üretim artışının nedenleri arasında sayılabilir. Gerçekten hububat ve sınıî bitkiler ekim alanları ve üretim miktarları zaman içinde önemli ölçüde artış göstermişlerdir.

Sanayide kullanılan tarım ürünleri, aroma verici maddelere varana kadar çok değişik tür ve çeşitlerdedir ve sayılamayacak kadar çok olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle yalnız en fazla önem taşıyanları üzerinde durularak, bunların üretimindeki gelişmelerin araştırılması uygun olur. Bu da her sanayi alanından belli başlı bir-iki ürünün ele alınmasını gerektirir.

(*) Tarım kesiminde görülen mutlak nüfus artışı ise bu süre içinde ekili alanlara düşen işgücü miktarının fazla azalmasına izin vermemiştir. 1960 yılında 100 ha.a düşen işgücü miktarı 38,4 kişi iken, bu rakam 1970'de 33,7 ve 1980'de 35,4'dür. Buna karşın tarımda işgücü verimliliği (GSMH/tarımsal işgücü) 1968 Faktör Fiyatlarıyla aynı yıllar içinde sırasıyla 2703, 3508 ve 4539'dur. Tarımda işgücü verimliliği Türkiye'deki toplam işgücü verimliliğinin (aynı yıllar için) % 54,8, % 36,8 ve % 37,9'udur. Bu da tarımdaki işgücü verimliliğinin düşüklüğünü gösterir.

3.1. Endüstri Bitkileri Üretimindeki Gelişmeler

Endüstri bitkileri arasında en başta gelenleri ve Türk sanayii açısından en önemlileri pamuk ve tütündür. Bunlar kendi sanayimize hammadde sağladıktan başka, dış ülkelere de hammadde olarak satılmaktadır.

Pamuk: Belirli iklim ve toprak özellikleri isteyen bir bitkidir. Bu nedenle 1940'lı yıllarda ekim alanı hızla genişlerken 1950'li yıllarda daha yavaş bir artış görülmüş, 1960 ve 1970'li yıllarda fiyat ve verim artışının etkisinde kalınarak bazı yıllar ekim alanında sıçramalar, bazen de gerilemeler olmuştur. Örneğin 1945 yılında 231 bin ha. pamuk ekim alanı varken, 1951 yılında 642 bin ha.a erişilmiş, 1974'de 838 bin ha.a kadar çıkmıştır. Yalnız daha sonra yine dalgalanmalar olarak 1983'de 605 bin ha. dolayında ekim alanı bulunmuştur.

Görüleceği gibi artık ekim alanlarında önemli bir genişleme yoktur. Hatta pamuk ekimi yapılabilecek alanlarda son yıllarda alternatif ürünlerin yetiştirilmesine başlanmıştır. Zahmetli, ama kârlı pamuk ekimi yerine, turunçgil bahçelerinin kurulduğu, soya üretiminin yaygınlaşmaya başladığı, bazı üreticilerce pamuk ekiminin eskisi kadar cazip bulunmadığı gözlemlenmektedir.

Pamuk lifi üretiminde ise çok büyük bir artış görülmüştür. 1945'de 54 bin ton olan üretim 1980'li yıllarda 500 bin ton dolaylarına çıkmıştır. Bu artışta ekim alanı genişlemesinden de çok verim artışı etken olmuştur. Gerçekten de 1945 yılında ortalama hektara 235 kg verim alınırken, 1983'de 860 kg verim alınmıştır.

Uluslararası istatistiklerde pamuk verimi kütlü pamuk, yani lif ve çiğit (pamuk tohumu) toplamı olarak verilmektedir. Bir fikir edinebilmek için Türkiye'deki verim, dünyadaki diğer pamuk üreticisi ülkelerle karşılaştırıldığında, 1982 yılında Türkiye'nin verim açısından 15. sırada olduğu anlaşılmaktadır (1). En yüksek verim 3807 kg/ha ile Suriye'de, sonra 3603 kg/ha ile Avustralya ve 3462 kg/ha ile İsrail'de alınmaktadır. Türkiye'de ise 2042 kg/ha'dır. Kuşkusuz kuru pamuk tarımı yapılan yerlerdeki verim de ortalama katılmaktadır. Halbuki örneğin Çukurova'da verim, sulanan yerlerde 4000-5000 kg/ha.a erişmektedir. Bu bakımdan Türkiye'ye oranla çok az pamuk ekim alanı olan ülkeleri hesaba katmazsak, yani Türkiye kadar ve Türkiye'den fazla pamuk ekim

Tablo : 1

Türkiye'de Tarımsal Gelişmenin Bazı Göstergeleri

Göstergeler	Yıllar	1950	1960
Ekili alan (000 ha)		16.008	25324
İndeks		100.0	158.2
Alan verimliliği (GSMİ/Alan) (000 TL) (1968 yılı F.F)		975.6	1039.5
İndeks		100.0	106.5
Gübre Tüketimi (000 Ton)		42.6	107.3
İndeks		100.0	251.9
Gübre Tüketimi/Ekili alan (kg/ha)		2.7	4.2
Traktör Sayısı (000 Adet)		16.6	42.1
İndeks		100.0	253.6
Traktör sayısı/Ekili alan (Traktör/100 ha)		0.1	0.2
Hububat ekili alan (000 ha)		8244.2	12945.0
İndeks		100.0	157
Hububat Üretimi (000 ton)		7763.8	15215.5
İndeks		100.0	196.0
Buğday Üretimi (000 ton)		3872.0	8450
İndeks		100.0	218.2
Sınavi Bitkiler ekili alan (000 ha)		796.6	1226.0
İndeks		100.0	158.9
Şeker pancarı üretimi (000 ton)		855.1	4384.6
İndeks		100.0	512.8
Pamuk Üretimi (000 ton)		118.4	175.5
İndeks		100.0	148.3
Ayçiçeği Üretimi (000 ton)		66.1	123.0
İndeks		100.0	186.1
Tütün Üretimi (000 ton)		93.3	139.3
İndeks		100.0	149.3

Kaynaklar: 1- DİE, Tarım İstatistikleri Özetleri ve Türkiye İstatistik Yıllıkları.

2-Gübre tüketim miktarları Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Bitki Besleme Şubesi ve Türkiye Azot Sanayi A.Ş., A.P.K. Dairesi dosyalarından alınmıştır.

Tablo : 1

Türkiye'de Tarımsal Gelişmenin Bazı Göstergeleri

Yıllar	1970	1980	1981	1983	1983
	27327	28175	28513	27091	26300
	170.7	176.0	178.1	169.2	164.8
	1191.4	1606.7	1588.7	1779.3	1821.9
	122.1	164.7	162.8	182.4	186.7
	2217.3	5961.5	6686.1	7451.9	8402.4
	5204.9	13994.1	15695.1	17492.7	19723.9
	81.1	211.6	234.5	275.1	318.4
	105.9	437.4	458.7	491.0	513.5
	637.9	2634.9	2763.2	2957.8	3093.4
	0.4	1.5	1.6	1.8	1.9
	13239.7	13291.5	13639.0	13422.0	13322.0
	160.6	161.2	165.4	162.8	161.6
	15882.6	24323.4	25395.0	26418.0	24336.0
	204.6	313.3	327.1	340.3	314.0
	10000.0	16500.0	17000.0	17500.0	16400.0
	258.3	426.1	439.0	452.0	423.6
	1028.1	1232.9	1249.0	1234.0	1095.0
	129.1	154.8	156.8	155.0	137.5
	4253.6	6766.0	11165.0	12732.0	12770.0
	497.5	791.3	1305.7	1488.9	1493.4
	400.0	500.0	487.0	489.0	520.0
	338.0	422.4	411.4	413.0	439.3
	375.0	750.0	575.0	600.0	715.0
	567.3	1134.6	869.9	907.7	1081.7
	149.9	228.3	168.0	207.7	226.0
	160.7	244.7	180.1	222.6	242.2

alanı olan ülkeler arasında, Türkiye Rusya'dan sonra pamuk veriminde dünyada ikincidir.

Tüm dünya ülkeleri arasında ise, hem kütlü pamuk üretimi ve verimi, hem de pamuk lifi üretimi açısından Türkiye dünyada 7. sırayı almaktadır (2). Üretimde bu kadar gelişme görülmesi birçok nedene bağlanabilir :

1. Türkiye'deki genel tarımsal gelişmenin paralelinde, pamuk veriminde önemli bir artış olmuştur. Sulu tarımın yaygınlaşması, çapalama, gübreleme, mücadele gibi bakım işlerinin yeterli ve bilimsel bir biçimde yapılması, islah edilmiş iyi vasıflı, yüksek verimli tohumluk kullanılması, toprak hazırlığı, ekimde makinalaşmaya ve münavebe sistemine geçilmesi verim artışını sağlamıştır.

2. Gelişmekte olan ülkelere ilk kurulan sanayi, genellikle dokuma sanayiidir. Türkiye'de de aynı durum görülmüş, hatta bu gelişme 1950'lerde öyle hızlı olmuştur ki, pamuk üretiminin dokuma sanayiindeki gelişmelere ayak uyduramayıp, yurtiçi talebi karşılayamaz hale geleceğini ve Türkiye'nin gelecekte pamuk dışalımını yapması tehlikesinin belireceğini ileri sürenler olmuştur (3). Ama genişleyen ekim alanları, artan üretim, yalnız yurtiçi talebi karşılamakla kalmamış pamuk ve pamuklu dokuma en önemli dışsattım kalemlerimizi oluşturmaya başlamıştır.

3. Pamuklu dokuma sanayiinin dünya çapında gelişmesi, dünya pamuk ve pamuklu dokuma ticaretinin artması ile sonuçlanmaktadır. Türkiye'de de aynı olgunun etkisi görülmüş, zaman zaman pamuğun dışsattımımızın % 28'ine yakın bir bölümünü oluşturduğu olmuştur. Ancak dışsattım ürünlerimizin çeşitlenmesi ve satış miktarlarının artması, bu arada pamuğun da artan miktarda işlenerek satılmaya başlaması bu oranı düşürmüştür. 1984 yılında pamuğun dışsattımımızdaki payı % 2.4'e kadar düşmüştür.

Tütün : Türkiye ekonomisi içinde çok önemli paya sahip bir üründür. Yerli tütün sanayiinin tek hammaddesi olduğu gibi, uzun yıllar dışsattımımız içinde % 40'a kadar varan (1957 yılı) katkısıyla en önemli dışsattım ürünü özelliğini korumuş, daha sonra bu oran büyük çapta azalmıştır. Örneğin 1984'de % 3'e inmiştir.

Türk tütününü veya diğer bir ifadeyle Doğu tipi tütün, her ürünün yetişemeyeceği kıraç ve yamaç alanlarda yetişir. Arazinin daha iyi değerlendirilmesi, daha fazla gelir getirmesi açısından önem taşır. Üç milyon dolaylarında üretici geçimini tütün tarımından sağlamaktadır.

Tütün ekim alanları zaman içinde önemli ölçüde artış göstermişlerdir. Ancak Türk tütününün özelliği gereği veriminin artması istenmez. Azotlu gübreler ve sulama tütünde verimi artırırken, kaliteyi düşürür. Tütün ekim alanlarının genişlemesi, tütün ekiminin gittikçe taban araziye kayması, veriminin artması ve kalitesinin düşmesiyle sonuçlanmaktadır.

Bununla beraber, tütün ekim alanı, verim ve üretim artışı bakımından pamuğa oranla daha az gelişme göstermiştir. Bunun nedenini pamuk dışsattımındaki büyük artış nedeniyle pamuk üretimi özendirilirken, tütünün dışsattımındaki darboğazlarda, tütün ekim alanının genişlemesiyle tütün kalitesinin düşmesinde, pamuklu dokuma sanayii hızla gelişirken, tütün sanayiindeki gelişmenin çok sınırlı kalışında (*), pamuklu dokuma sanayi ürünlerinin dışsattım olanakları varken, tütün sanayi ürünlerinin dış ülkelere satılamayışında vb. aramak gerekir. Gerçekten de 1982 yılında tütün ve işlenmiş tütün dışsattımımız toplam dışsattımımız içinde % 6,1'dir. Ama buna karşın dünyadaki toplam yaprak tütün dışsattımı içinde (değer olarak) Türkiye, A.B.D. ve Brezilya'dan sonra % 7,6 oranı ile üçüncüdür. Bu üç ülke dünya tütün dışsattımının % 51,5'ünü oluşturmaktadır.

Türkiye'nin dünya tütün dışsattımında üçüncü oluşu, dünya tütün üretiminde % 3 oranı ile beşinci gelmesindedir. Ancak Türkiye'nin dünya tütün ekim alanı itibariyle % 3,7 ile altıncı sırada olmasına karşın, verimi dünya ortalamasının altında kalmaktadır. Bu da Türk tütününün Amerikan tütününden farklı verim özelliği nedeniyledir.

Dünyada Tür tütününü üreten ülkelerin başında Türkiye gelmekte, bunu Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya izlemektedir.

(*) 1982 yılında tütün sanayiinde 26'sı devlete ait 48 işyeri varken, dokuma sanayiinde (ki bunun önemli bir bölümü pamuklu dokuma yapmaktadır) 30'u devlete ait 842 işyeri vardır (D.I.E. 1982 Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri (Geçici Sonuçlar) 1984, s. 16).

Diğer bazı ülkelerde de Doğu tütününü az miktarda ekilmektedir. Nikotin oranı düşük ve kaliteli olmasına karşılık, maliyetinin yüksekliği, el emeği istemesi ve veriminin düşük olması nedeniyle dünya sigara endüstrisinde Doğu tipi tütün ancak bir katkı maddesi olarak kullanılmaktadır.

3.2. Gıda Sanayii Hammaddeleri Üretimindeki Gelişmeler

Gıda sanayii hammaddeleri çok çeşitlidir. Bunların her birinin burada incelenmesine olanak yoktur. Bu bakımdan başlıca hammaddeler olarak buğday, ayçiçeği ve şeker pancarını ele almak, bu grup hakkında bir fikir verecektir.

Buğday: Ekim alanı 1945'den 1983'e kadar 3,7 milyon hektardan 9,2 milyon hektara erişmiştir. Buğday alanlarındaki genişlemenin pamuk alanlarıntnkinden az olduğu görülmektedir. Bunda, buğdayın daha çok kurak alanlarda ekilmesinin ve buğday alanlarında nadas uygulanmasının da rolü vardır. Bir taraftan halkın beslenmesinin hububata ve büyük çapta buğdaya dayanması, diğer taraftan nüfus artışı ve unlu ürünler sanayiinin gelişmesi, buğday üretimini artırmayı zorlayıcı etkenlerdir.

Türkiye'de ortalama buğday veriminin (1982 yılında) 190 kg/da.a çıkması büyük bir aşamadır. Ama aynı yıl dünya ortalamasının 201 kg/da, Avrupa ortalamasının 394 kg/da olması Türkiye'de kıraç yerlerdeki tarıma açılmış meralardaki verimin de ortalamaya girmesi nedeniyledir. Halbuki Türkiye dünyada buğday ekim alanı genişliği açısından 6., buğday üretiminde ise 7. gelmektedir.

Bu üretim gücü, genellikle, çeşitli şekillerde işlenen buğdayın yurtiçi talebini karşılamaya yöneliktir. Çünkü dünya buğday, un ve buğday türevleri dışsatımı içinde Türkiye'nin payı ancak % 0,5'dir. Bu da Türkiye'nin üretim kapasitesini kendi nüfusunu beslemek için kullandığını gösterir. Buğday üretimi de un ve unlu mamuller sanayii ile işlenmiş unlu ürünler sanayiinin hammaddesini oluşturur. Doğrudan hayvan besleme ve yem sanayiinde katkı maddesi olarak kullanımı, (maliyet yükseltici etkisi nedeniyle) ihmal edilecek kadar azdır.

Ayçiçeği: Yağlı bitkiler arasında çiğitten sonra en fazla

ekim alanı bulan ürün ayçiçeğidir (*). Bir miktar çerezlik ve tohumluk olarak kullanım alanı bulmakla beraber, ayçiçeği esasında yağ hammaddesi olarak değerlendirilir. Türkiye'deki ekim alanı 1947 yılından sonra istatistiklerde verilmeye başlanmıştır. 1947'de 36 bin ha. dolaylarında olan ekim alanı 1983'de 550 bin ha.a yükselmiştir. Aradaki zaman içinde (60'lı yılların başlarında Orabanj paraziti nedeniyle ekim alanı ve üretimde görülen büyük gerileme dışında) ayçiçeği ekim alanları, buğday ve ayçiçeği arasındaki fiyat paritesine bağlı olarak dalgalanmakla beraber, önemli ölçüde artış göstermiştir. Bunda nüfus artışı ile bitkisel yağ tüketim alışkanlığının artmasının ve bitkisel yağ fiyatlarının hayvansal yağlara oranla daha ucuz olmasının da etkisi vardır.

Ayçiçeği üretiminde önemli ölçüde artış olurken, verimde 1947'den bu yana % 44 artış vardır. Anlaşılacağı gibi, üretim artışı çok büyük çapta ekim alanı genişlemesine bağlıdır. Verimde önemli bir gelişme sağlanamamıştır. Ancak örneğin 1982'de dünya verim ortalaması 1245 kg/ha. iken, Türkiye'de 1459 kg/ha.dır. Yani dünya ortalamasının üstünde bir verim sağlanmıştır. Gerçekten de Türkiye kadar ve Türkiye'den geniş ekim alanı bulan ülkelerden yalnız Romanya'da Türkiye'den yüksek verim elde edilmiştir. Türkiye ayçiçeği ekim alanı genişliği açısından da dünyada 7. sıradadır. Türkiye'den fazla ekim alanına sahip ülkeler sırasıyla, Rusya, A.B.D., Arjantin, Çin, İspanya ve Romanya'dır. Ayçiçeği verimi Türkiye'den fazla olan ülkelerde ise ekim alanları Türkiye'ye göre daha sınırlıdır. Tarlalar ya sulanmaktadır veya iklim yağışlıdır. Buna karşılık Türkiye'de ayçiçeğinin genelde sulanmaması, başlıca ayçiçeği ekim bölgelerinde iklimin kurak geçmesi, iklim koşulları nedeniyle ekim zamanının iyi ayarlanamaması, üretici açısından ayçiçeği fiyatlarının üretimi özendirici düzeyde olmaması, bu yüzden sertifikalı tohumluğa rağbet edilmemesi, tohumların gittikçe dejenere olması vb. nedenlerle verim bu ülkelerin altında kalmaktadır. Hem insan beslenmesi, hem de çok değerli küspesi nedeniyle hayvan beslenmesi açısından önem taşıyan bir ürünün üretimini artırmak için gerekli önlemlerin alındığı, devlet desteklemesinin yapıldığı ileri

(*). Çiğit, daha çok lifi için üretilen pamuk bitkisinin bir yan ürünüdür ve tohumluk için ayrılan kısmın dışında kalan miktar yağ sanayiinde kullanılır. Pamuk üretimi ile ilgili gelişmeler ise yukarıda açıklanmıştır.

sürülemez. Özellikle sertifikalı tohumluk üretimine özen gösterilmeli ve ayçiçeği fiyatları en azından buğday fiyatlarına göre belli bir parite içinde tutulmalıdır ki, üretici ayçiçeği ekiminden vazgeçmesin.

Türkiye dünya ayçiçeği üretiminin % 4'üne yakın bir bölümünü sağladığı halde, genelde ayçiçeği tohumunun dışalım ve dışsatımını yapmamaktadır. Arada az bir miktar dışsatım yapıldığı görülmektedir. Fakat yağ açığını kapatmak için zaman zaman sıvı yağ dışalımına gidilmektedir.

Şeker pancarı : Bir endüstri bitkisi olmakla beraber, gıda sanayiine hammadde sağladığı için bu gruba örnek olarak alınabilir.

Şeker pancarı, üretimi ve verimi hızla artan ürünlerimizdendir. Ekim alanı 1945'den 1983'e % 651 oranında artarak 360 bin hektara ulaşmıştır. Nüfus artışı ve buna koşut olarak artan şeker talebi, şeker pancarı ekim alanlarının sürekli genişlemesiyle sonuçlanmaktadır. Öyle ki, Türkiye şeker pancarı ekim alanları itibariyle de dünyada 7. durumdadır. Şeker pancarının en fazla ekim alanı bulunduğu ülkeler Rusya, Fransa, Polonya, Çin, A.B.D. ve Almanya'dır. Türkiye bu ülkeleri izlemektedir.

Şeker pancarı verimindeki artış ise gene 1945-1983 yılları arasında % 346'dır. Verim açısından da dünyada 7. gelmektedir. FAO rakamlarına göre 1982 yılında dünya ortalaması 31,7 ton/ha. iken, Türkiye'de verim 32,4 ton/ha'dır. Ama Türkiye kadar ve daha fazla şeker pancarı eken ülkeler dikkate alınırca, Türkiye verim bakımından 4. sıraya çıkar. Ekim alanı genişledikçe yeni üreticiler şeker pancarı üretimine başlamakta, henüz bu tarımın özelliklerine alışamadıkları için yüksek verim elde edememektedirler.

Ayrıca yurdumuzda yağış düzeninin iyi olmaması şeker pancarının sulanmasını gerektirmektedir. Parasal güçlüklerle sulama yapılan alanların hızla genişletilememesi, sulama hizmetlerinin yetersizliği, şeker pancarı tarımının yaygınlaştırılmasını engelleyen bir neden olmaktadır. Anadolu'da iklimin kışları sert geçmesi, bu ürünün yazlık olarak ekilmesini gerektirmektedir. Yazlık ekim yapılabilecek alanların da hemen hemen limitine gelinmiştir. Ancak sulama olanakları artırılarak yeni çiftçiler pancar tarımına başlatılabilir.

Türkiye pancar tarımında büyük aşamalar geçirmiştir. Zaten tarımsal gelişmede pancar tarımının da önemli payı vardır. Üretilen pancar yurtiçinde şeker fabrikalarında değerlendirilmektedir. Türkiye şeker üretiminde dünyada 14. sıradadır. 1982 yılında dünya şeker pancarı üretiminin % 4,2'sini oluştururken, şeker üretiminin % 1,7'sini üretmektedir. Çünkü başta Küba, Brezilya, Meksika, Çin, Hindistan, Pakistan, Endonezya ve Filipinler olmak üzere birçok ülkede şeker, şeker kamışından elde edilmektedir. Fakat şeker kamışı tarımı sıcak ve çok nemli bir iklim ister ve Türkiye'de Akdeniz kıyıları bile kamış yetiştirilmesine uygun değildir. Bu bakımdan nüfus ve gelir artışı nedeniyle yükselecek şeker talebi, ancak şeker pancarı üretimini artırmakla sağlanabilir. Şekerpancarının da münavebe gereği, aynı tarlaya ancak dört yılda bir ekilebileceği düşünülürse, gelecekte şeker gereksinimini yurtiçinden karşılayabilmek için bazı darboğazların aşılması zorunluluğunun ortaya çıkacağı gözönüne alınmalıdır.

Daha önce de belirtildiği gibi, tarım sanayiinin hammaddeleri çok çeşitlidir ve herbirinin burada işlenebilmesi olanağı yoktur.

4. SANAYİ HAMMADDELERİNİN PAZARLAMA ve FİYAT SORUNLARI

Türkiye'de sanayinin kuruluş, işleyiş ve gelişme dönemlerinde birbirinden farklı özellikte ve boyutta birçok güçlüklerle karşılaştığı kuşkusuzdur. Bunlar arasında organizasyon yetersizlikleri önemli bir yer tutar. Hammadde sağlanması sırasında da bu yetersizlik kendisini gösterir.

Tarım sanayiinin hammaddesi olan tarım ürünlerinin sanayi işletmelerince alınması çeşitli şekillerde olur.

Devlet bazı ürünlerde devlet alımları yapmakta (hububat, şeker, çay, tütün, haşhaş kapsülü, baklagiller, kasaplık hayvan, süt, anason, şerbetçiotu gibi) bazı ürünlerde Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri eliyle destekleme alımlarına gitmektedir (ayçiçeği, pamuk, fındık, kuru incir, kuru üzüm, zeytinyağı, Antep fıstığı, tiftik, ipekböceği, gül yaprağı vb. gibi). Devlet sanayi işletmeleri hammaddelerini kendi mübayaaları ile sağlamaktadır.

Özel sermaye kuruluşları ise, hammaddelerini destekleme alımı yapan kooperatiflerden, borsalardan, hallerden, serbest piyasadan, üreticinin tarlasına giderek, çiftçilere sözleşmeli tarım yaptırarak sağlamakta veya doğrudan fabrika çevresinde satınalma veya kiralama suretiyle arazi edinerek, kendi elemanlarına kendi hammaddesinin tarımını yaptırmaktadır. Bir diğer şekil ise, tarım üreticilerinin kendi aralarında birleşerek, kendi hammaddelerini işleyecek sanayi kuruluşlarını oluşturmalarıdır.

Bu pazarlama şekilleri arasında sanayi kuruluşunun tam kapasite ile çalışması ve maliyetler açısından birtakım farklılıklar vardır.

1. Piyasadan sağlanan hammadde fiyatları sanayi kuruluşunun denetiminde olmamakta, fiyatların yüksek olması ya maliyetleri yükseltmekte ya fabrika kapasitesinin altında çalışmayı gerektirmekte veya bazı hammaddelerin kullanımından kaçınılarak ürünlerde kalite düşmektedir (yem sanayiinde olduğu gibi).

2. Piyasadan alınan hammadde her zaman istenilen miktar ve kalitede olmamaktadır. Çiftçi, üretimini o yılki fiyatlarla, bir yıl sonraki fiyat beklentilerine göre ayarlamakta, bu da üretimin yıldan yıla, çiftçi ve sanayici üzerinde olumsuz etkiler yapacak şekilde dalgalanmasına neden olmaktadır. Bazı yıl piyasaya talebin üstünde ürün sürülürken, bazı yıllar sanayiciler gerekli hammadde girdisini istedikleri miktar ve standartlarda sağlayamamaktadırlar.

B darboğazların önlenmesi, sanayi kuruluşlarının organize çalışmalarını zorunlu kılar. Bu alanda ilk akla gelebilecek yol, sözleşmeli çiftçiliktir. İlk önce Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından uygulanan bu yöntem, 1968'den bu yana birçok modern kuruluş tarafından da benimsenmiştir. Kuruluş içinde oluşturulan tarım teşkilatı anlaşmalı üreticilerine fide, tohum sağlamakta, yeni tarım tekniklerinin uygulanması, hastalık ve haşerelerle mücadele sağlandığından, sonuç hem üretici, hem sanayici açısından yüz güldürücü olmaktadır. Bu şekilde yalnız yukarıda belirtilen sanayicilerin karşılaştığı hammadde darboğazı ortadan kaldırılmakla kalmamakta, üretici ürününün fiyatını önceden bilmekte, ürün planlaması yapabilmekte, ürününün elinde kalması rizikosunu ortadan kalkmakta, sanayiciden aynı ve nakdi yardım da alarak daha kârlı bir tarım yapabilme olanağına kavuşmaktadır.

Hammaddelerin yeterince ve istenilen özellikte sağlanabilmesi için çözümlenmesi gereken bir diğer sorun hammadde fiyatlarıdır. Fiyatların yüksek oluşu maliyetleri ve dolayısıyla ürün fiyatlarını artırır. Eğer fiyatlar ürünün satışı engelleyecek kadar yükselirse, pazar bulamama rizikosuna karşı kuruluşlar kapasitelerinin altında çalışacaklar, belki kaliteyi düşüreceklerdir. Bu da yurtiçi kullanımı kadar yurtdışı satışları da olumsuz etkiler. Bu durumda ya sanayicilerin kendilerinin, örneğin sözleşmeli çiftçilik yoluyla soruna çözüm yolu aramaları veya devletin müdahalesi söz konusu olur. Taban fiyatlarının düşük tutulması üreticiyi perişan edeceği gibi, piyasada fiyatların artmasına karşı bir önlem de olamaz. O zaman bir diğer önlem subvansiyonlardır.

Subvansiyonlar ya çiftçiye veya sanayiciye verilebilir. Üreticiye verilecek subvansiyonlar hem tarımı, hem de tarım sanayii maliyetleri düşürücü yönde etkileyecektir. Eğer tarım sanayii kuruluşlarına subvansiyon ödenmeye kalkılırsa, bunun çapı daha geniş olacak, diğer sanayi dalları da subvansiyon isteyeceklerdir ki, bu altından kalkılmaz bir yük oluşturur. Tarımın desteklenmesi ise, hem tarım, hem de tarım sanayii ürünleri üretici ve tüketicisinin çıkarına olacaktır.

Türkiye'de iç ticaret hadleri 1974-1979 yılları arası hariç, genellikle tarım ürünleri aleyhine dönmüştür. Ama bu dönemlerde de tarım subvansiyonlarla desteklenmiştir. Örneğin 1984 yılında kredi subvansiyonu ve gizli subvansiyonlar dışında yalnız gübreye verilen subvansiyonlar, yaklaşık 156 milyar TL'dir. Bu şekliyle de Türkiye'de tarımsal fiyat politikası, örneğin tam üye olarak katılmak konusunda prensip kararı alınan Avrupa Topluluğu fiyat politikasından bir hayli farklıdır. Ne onlardaki fiyat politikaları, he de üretici yardımları Türkiye'de uygulanmamaktadır. Tarım ürünleri fiyatlarının piyasada arz ve talebe göre oluşması da, bunu işleyecek sanayi kuruluşu için bir belirsizlik unsuru yaratmaktadır.

5. TARIM SANAYİİNDEKİ GELİŞMELER KARŞISINDA HAMMADELERİN DURUMU

Tarım sanayii, hammaddenin bol olduğu üretim dallarında gelişir. Ama bir tarım ürününü işleyen sanayi geliştikçe, o ürünün tarımı da gelişecektir. Bu bakımdan tarım ve tarım sanayii birbirini karşılıklı olarak etkileyeceklerdir.

Türkiye'de 1927 yılında ilk sanayi sayımı, 1951 yılında, ikinci sanayi sayımı yapılmıştır. Türk sanayiinin 1950'den bu yana olan gelişmelerini izlemek bakımından 1951 sayımını ele almak ilginç görünmekle beraber, bu yıl, özellikle işyeri sayıları bütün sanayi dallarında 1982 yılındakinden de fazla olarak belirtilmektedir.

1964 yılında yapılan sayımın, günümüzde yapılan sayımlarla daha fazla paralellik taşıdığı dikkate alınarak, işyeri sayısı ve istihdam açısından gelişmeler 1963-1982 yılları rakamları üzerinden değerlendirilebilir. Tablo 2'de görüldüğü gibi, belirtilen yıllar arasında toplam imalat sanayii işyerlerinde % 224 bir artış varken, tarım sanayii işyerlerindeki artış % 127 dolaylarındadır. Bu işyerlerinde çalışanlar açısından konu ele alındığında da, gene imalat sanayiinde çalışanlar % 178 artarken, tarım sanayiinde çalışanların sayısı % 112 artmıştır. İşyeri sayısı olarak en fazla artış giyim ve kağıt sanayiinde olurken, çalışanların en fazla arttığı sanayi dalları giyim, mobilya ve deri eşya sanayiidir.

Buna karşılık bütün sanayii işyerlerinde bir azalma, kauçuk ve dokuma sanayii dallarında da en az artış gerçekleştirilmiştir. Çalışanlar sayısının en az arttığı sanayi kolları da dokuma ve tütündür.

Tarım sanayiinde yaratılan katma değer de Tablo 3'de görüldüğü gibi (enflasyonun etkisiyle) çok büyük çapta artmış, fakat imalat sanayii içinde tarım sanayiinin payı (yarattığı katma değer diğer bazı sanayi dallarından daha düşük olduğu dikkate alınırsa) 1950 yılında % 77 dolaylarında iken 1963'de % 60'a, 1982'de % 41'e düşmüştür. Aynı şekilde bir gerileme tarım sanayii işyerlerinin (1963'den 1982'ye kadar % 72'den % 50'ye düşmüştür) ve tarım sanayiinde çalışanların payında da (aynı yıllar arasında % 68'den % 52'ye inmiştir) görülmektedir. Tarım sanayiinin diğer sanayilerden geride kalan gelişme hızı, Türkiye'de tarım dışı sanayi dallarının hızlı gelişimi ve ekonominin tarıma bağımlılıktan kurtulmaya başlaması açısından düşünülürse, sevindiricidir.

Çeşitli sanayi dallarının farklı derecelerde gelişmesi, bu sanayi dallarının karşılaştıkları darboğazlar ve ürünlerinin karşı karşıya olduğu pazar olanakları ile ilgilidir. Ama bu gelişmelerin dışında bir diğer sorun da, sayıları artan sanayi kuruluşlarının atıl kapasite ile çalışmalarınıdır. Yani bir taraftan kuruluş

Tablo : 2

Tarıma Dayalı Sanayi İşyerleri ve Çalışanlar Sayısındaki Değişmeler

Sanayi Dalları	1963			1982			1963 - 1982 yılları arası artış %			
	İşyeri Sayısı	Çalışanlar Ortalaması	İşyeri Sayısı	Çalışanlar Ortalaması	İşyeri Sayısı	Çalışanlar Ortalaması	%	%	İ.Ş. S.	Ç. O.
	Ad.	%	Ad.	%	Ad.	%	Ad.	%		
İmalat San. Topl.	3012	100.0	304604	100.0	9767	100.0	846031	100.0	224.3	117.7
Tarım San. Topl.	2182	72.4	205818	67.6	4951	50.7	436846	51.6	126.9	112.2
Gıda Maddeleri	885	29.4	50679	16.6	2009	20.6	124922	14.8	127.0	146.5
İçki	42	1.4	4460	1.5	99	1.0	11522	1.4	135.7	158.3
Tütün	67	2.2	23972	7.9	48	0.5	44446	5.2	-28.4	85.4
Dokuma	711	23.6	96747	31.8	1296	13.3	173870	20.5	82.3	79.7
Giyim (x)	34	1.1	3005	1.0	378	3.9	17514	2.1	1011.6	482.8
Tahta	94	3.1	5960	1.9	229	2.3	13783	1.6	143.6	131.3
Mobilya	40	1.3	938	0.3	142	1.4	4777	0.5	255.0	409.3
Kağıt	26	0.9	7534	2.5	149	1.5	17550	2.1	473.1	132.9
Matbaa	121	4.0	5193	1.7	241	2.5	11642	1.4	99.2	124.2
Deri	63	2.1	1949	0.6	182	1.9	5872	0.7	188.9	201.3
Kauçuk (Lastik)	99	3.3	5381	1.8	178	1.8	10948	1.3	79.8	103.5

(x) Ayakkabı hariç.

Tablo : 3

Tarım Sanayiini Oluşturan Alt Sanayilerde Katma Değer Değişimleri

Sanayi Dalları	1950		1963		1982	
	Katma Değer (Milyon TL)	%	Katma Değer (Milyon TL)	%	Katma Değer (Milyon TL)	%
İmalat Sanayi Toplamı	938	100.0	6.636	100.0	1.690.861	100.0
Tarım Sanayi Toplamı	719	76.6	3.987	60.1	701.573	41.5
Gıda Maddeleri	241	25.7	1.273	19.2	181.511	10.7
İçki	31	3.3	220	3.3	48.666	2.9
Tütün	107	11.4	429	6.5	130.693	7.7
Dokuma	211	22.5	1.461	22.0	217.786	12.9
Giyim (x)	46	4.9	35	0.5	17.621	1.0
Tahta	24	2.6	102	1.5	13.162	0.8
Mobilya	5	0.5	16	0.2	4.951	0.3
Kağıt	12	1.3	216	3.3	24.309	1.4
Matbaa	16	1.7	135	2.0	19.910	1.2
Deri	11	1.2	33	0.5	6.290	0.4
Kauçuk (Lastik)	15	1.6	67	1.0	36.674	2.2

(x) Ayakkabı hariç.

sayısı artarken, diğer taraftan bunların kapasitesinin altında çalışmaları söz konusu olmaktadır.

Sanayide eksik kapasite kullanımının birçok nedeni bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de hammadde yetersizlikleridir. Durumu daha iyi açıklayabilmek için her sanayi kolundaki hammadde sorununa kısaca değinmekte yarar vardır.

Mezbaha ürünleri sanayii : Türkiye'de henüz yeterince gelişmemiş, yurtiçi talebini bile gereğince karşılamaktan uzak olan bir alt sanayidir. Mezbahaların sayı ve donanım açısından yetersiz olması, tüketilen et ve etli ürünlerin önemli bir bölümünün mezbaha dışı kesimlerden sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu alt sanayinin gelişmemesinde hammadde sıkıntılarının payı vardır. Düzenli besiciliğin yaygınlaşmamış olması, hayvanların et verimlerinin düşük veya hastalıklı olabilmeleri, et fiyatlarının yüksekliği, erken kesim, hep bu sanayi dalında hammadde sorunları yaratmaktadır. Mezbahalarda kesilen hayvan sayısı ve et üretimi rakamları yıldan yıla büyük çapta dalgalanmaktadır. 1945'den 1983'e kadar kesilen hayvan sayısında % 319, toplam et üretiminde % 459 artış vardır. Ama gene de mezbaha dışı kesimlerin daha da hızlı artmış olduğu düşünülebilir.

Süt ve süt ürünleri sanayii : Gereğince gelişmeyen, üretimi talebi karşılamayan ve potansiyel talebi değerlendirecek bir üretim aşamasına erişemeyen bir sanayidir. 1927 yılında Atatürk Orman Çiftliği Pastörize Süt Fabrikası, 1950'li yıllarda da teknel bazı kuruluşlar açılmış, 1963'de Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu kurulmuş ve 1968 yılında fabrikalarını açmaya başlamış. 1970'li yılların ortasından itibaren de büyük kapasiteli özel kuruluşlar da faaliyete geçmiştir. Bununla beraber kamu ve özel sektöre ait fabrikaların kapasitesi 1981 yılında 530 bin ton dolaylarındadır. Tarım istatistiklerinde aynı yıl 5,6 milyon ton süt üretimi yapıldığı belirtildiğine göre, bu süt fabrikaları tam kapasite ile çalışsalar bile, süt üretiminin ancak % 10'unu işleyecekler demektir. Kaldı ki, süt fabrikaları (devlet ve özel sektöre ait olmalarına göre) % 25-50 kapasitede çalışmaktadırlar denebilir (4). Fakat kırsal kesimde her ailenin kendi gereksinimi için 1-2 inek beslediği ve elde ettikleri sütü gene kendilerinin değerlendirdiği dikkate alınırca, Türkiye'deki süt üretiminin tamamının mandralarda işlenmesi zaten düşünülemez.

Burada tarım-sanayi ilişkilerinin düzensizliği en çarpıcı şekliyle gözlemlenmektedir. Özellikle devlete ait fabrikalar kendilerine düzenli olarak süt getirecek üreticiler bulamadıkları için kapasitenin altında çalışmaktadır. Geçmişte üretici ile bağlantı yapan kamuya ait süt fabrikalarının bile çeşitli nedenlerle işleyecek süt bulamadığı görülmüştür. Önce süt fiyatlarının devletçe saptanması sonucu üretici ürününü daha yüksek fiyat veren özel sektör kuruluşlarına teslim etmeyi tercih etmiştir. Ayrıca üreticiden teslim alınan sütlerin bedelinin tahsisat yokluğu nedeniyle uzun süre ödenemediği de olmuştur. Süt fiyatlarının serbest bırakılması, hiç olmazsa kamuya ait fabrikaları fiyat açısından rekabet edebilme olanağına kavuşturmuştur. Ayrıca bazen süt üretimi olmayan yere fabrika kurulmakta, çevrede süt üretimini artıracak çalışmalar da yapılmadığından, fabrika başka nedenlerin yanı sıra hammaddesizlikten kapasitesinin altında çalışmaktadır.

Buna karşılık süt hayvancılığı yapan yetiştiriciler bir taraftan kaliteli yem bulmakta güçlük çekmekte, diğer taraftan yüksek yem fiyatları karşısında ürüne değer fiyat bulamamakta, pazarlama kanallarının yetersizliği de buna eklenince, süt verimi yüksek hayvanlarını kesime göndermek zorunda kalabilmektedir. Bütün bunların sonucu, sokak sütçülüğünün yaygın bir biçimde devamıdır.

Sebze ve meyve işleme sanayii : Bu sanayi dalı da en fazla hammadde sıkıntısı çekenlerden biridir. Konserve, salça, meyve ve sebze suları ve konsantreleri ve kurutmalık olarak işlenecek hammaddelerin yeteri miktarda, istenilen kalite ve standartta olması, sanayi ürünlerinin kalite özelliklerini çok yakından ilgilendirir. Farklı yörelerden toplanan değişik türdeki meyve veya sebzeler değişik yapı ve lezzetleri ile sanayi ürününde standart bir üretime geçmeyi engeller. Eğer hammadde fabrika yöresinden değil de daha uzaklardan getirtiliyorsa, ürünün fiyat belirsizliklerine bir de taşıma masrafları eklenerek maliyetler yüksebilir. Bu sorunların en kesin çözüm yolu sanayicinin üreticilere sözleşmeli üretim yaptırmasıdır. Birçok sanayici de zorunlu olarak bu yolu seçmektedir. Gene de her fabrika yüzlerce üretici ile karşı karşıya kalmakta, her üreticinin sorunlarıyla ayrı ayrı ilgilenmek, hasat zamanı anlaşmalı ekim yapan üreticinin ürününü pazara ve rakip firmalara kaçırmamak için işi takip etmek, yapay fiyat artışlarına göğüs germek zorunda kalmaktadır (5).

Başta hammadde sağlanmasıdaki güçlükler olmak üzere birçok nedenle meyve ve sebze işleme sanayiinde eksik kapasite ile çalışmak yaygın bir hal almıştır. Örneğin meyve suyu fabrikaları kapasitenin % 20 (6) -% 28'ini (7) kullanırken, meyve ve sebze konservesi fabrikalarında % 60-65, salça fabrikalarında % 25-33 oranında kapasite kullanılmaktadır ki, bunun nedeni de büyük ölçüde hammadde yetersizliğine bağlanabilir (8). Burada da dikkati çeken özellik, fabrikaların hammadde bakımından uygun yerlere kurulmayışları veya organizasyon eksiklikleridir.

Su ürünleri işleme sanayii : Bu sanayi dalında da su ürünleri üretiminin yeterince yaygınlaşmaması ve balıkçılık filolarının yetersizliği, yasal düzenleme ve organizasyon bozukluklarından başlayan hammadde sorunları bulunmaktadır. Soğuk zincirin yetersizliği yanında soğuk depoların azlığı ve Türkiye çapında (1982 yılında) 19 özel teşebbüsün su ürünleri işleme sanayiinde faaliyette bulunması, bu sanayi dalının yetersizliğinin açık belirtisidir.

Bitkisel ve hayvansal yağlar sanayii : Gene hammadde sıkıntısı çekilen ve % 50 (9) -% 60 (10) kapasite ile çalışan bitkisel yağ sanayii, hammadde darboğazını 1974 yılından sonra (döviz olanakları elverdiğince) ham yağ dışalımını ile çözümlenmeye çalışmıştır. Yurtiçi yağlı tohumlar üretiminin azlığı bu dışalımını zorunlu kılmıştır. Üretici yağlı tohumlar üretimini artırmaya destekleme fiyat politikasıyla özendirilmedikçe, bu açık devam edecek, fabrikalar atıl kapasite ile çalışacak, dışalımı bağımlılık artacak, halkın yağ sıkıntısı ile karşı karşıya kalması tehlikesi zaman zaman da olsa ortaya çıkacaktır.

Hayvansal yağlar da (tereyağı hariç) iç yağlar ve kemik yağlarıdır. Mezbaha ürünleri sanayiinin yan ürünü olarak kimi fabrikalarda margarin şeklinde işlenmekte ve gıda maddesi olarak kullanılmaktadır (11).

Un ve unlu mamuller ve işlenmiş unlu ürünler sanayii : Un sanayii eski karataş değirmenlerinden fabrikalar haline dönüşmektedir. Bunlarda da kapasite % 62 oranında kullanılmaktadır (12). Makarna, bisküvi ve irmik fabrikalarının kapasiteleri de gereksinimin üzerindedir (13). Buğday üretimi ise (bazı yıllar stoklardaki eksiklenin önüne geçme amacıyla yapılan ekmeçlik buğday dışalımının dışında) talebi karşılayacak durumdadır. Hatta makarnalık buğdayımız, dış pazarlarda aranan ve fiyatı da

daha yüksek olan bir ürün olarak, iç talebin üzerinde üretilmekte ve dış ülkelere satılmaktadır. Yalnız makarna fabrikalarında yeterli kapasite, bizde de hammadde olduğuna göre, buğdayın işlenmiş olarak dışsatımı yapılmakla, hem döviz kazancımız artacak, hem de kepek gibi hayvan beslemede çok değerli yan ürünler ülkemizde kalacaktır.

Şeker üretimi ve arıtımı sanayii : Diğer sanayi kollarından farklı olarak şeker fabrikalarının bütün bir yıl çalışmaları beklenmez. Çünkü şeker pancarı tarladan söküldükten sonra uzun süre bekletilemez. Durdukça içindeki şeker miktarı azalır. Çürümeler başlar. Bu nedenle fabrikaların kampanya süreleri 2-4 aydır.

Türkiye zaman zaman şeker dışalımına gitmektedir. Bunun nedeni bir taraftan şeker pancarı ekim alanlarının ve üretiminin artan nüfus ve gelir düzeyine yudurulmasında karşılaşılan güçlükler, diğer taraftan fabrika işleme kapasitelerinin yeni yatırımla yükseltilememesidir. Ayrıca bazı yıllar, pancar üretiminde ortaya çıkan gerileme, şeker üretiminin azalmasında önemli bir neden olmaktadır. Şeker sanayiinin hammadde sorununu çözmek, sulama yapılan alanları genişleterek buralarda (fiyat politikasının da desteğiyle) pancar tarımını özendirme yoluyla sağlanabilir. Kuşkusuz fabrikaların üretim bölgesi çevresinde kurulması da büyük önem taşır.

Çay sanayii : Çay fabrikaları Türkiye'de kapasite üstü çalışan tek tarıma dayalı sanayiidir, denilebilir. Bunun ana nedeni de bu sanayi dalındaki hammadde bolluğudur.

Çay üretimi üreticiye kârlı gelmekte, çay ekim alanlarının genişlemesi kararnamelerle yasaklandığı halde, çay tarımına uygun olmayan yerlerde bile çay bahçelerinin kurulduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca çay hasadında filizin ucundaki 2,5 yaprağın toplanması gerekirken, bu yeni yapraklar yerine, kartlaşmış olanlar da toplanmaktadır. 2,5 yaprak çay alımları içinde % 85 oranında olması gerekirken % 10-12 dolaylarında kalmaktadır (14). Bu durum bir taraftan rekolteyi artırmakta, diğer taraftan kaliteyi düşürmektedir. Çünkü fazla miktarda satın alınan yaş çay yaprakları fabrika kapasiteleri yetersiz kaldığından, beklerken kalitesinden kaybetmekte, ayrıca fırınlardan çıkan kuru çayda (hammaddenin kalitesizliği nedeniyle) % 30-40'a varan odun ve

çöp bulunmaktadır (15). Tasnif kapasitelerinin yetersizliği sonucu tasnif işlemleri bir sonraki kampanya dönemine kadar sürmekte, depolamadaki yetersizlikler nedeniyle de kalite düşmektedir. Ayrıca stokların hızla büyümesi, çay kampanyası süresince tasnif edilmemiş kuru çayı depo edecek yer bulamayan fabrikalarının, bazı üretim seksiyonlarını kapatarak depo olarak kullanmak zorunda kalmalarına yol açmaktadır (16). Bu sanayi kolunda hammaddeye ilişkin sorun, kalitesiz ve aşırı üretilmektedir ve bunun mutlaka çözüme kavuşturulması gerekir. Özel sektörün çay üretimi alanına el atmasıyla kamu fabrikalarında yığılımın önleneyeceği düşünülebilir. Ama ÇAYKUR'un çaylarının özel sektörle rekabet edebilmesi, hammadde satınalımında gösterilecek titizliğe bağlı olacaktır.

Yem sanayii : Kuruluşu 1950'li yılların ortasında başlayan, bu nedenle en yeni sanayi dallarından birini oluşturan yem sanayii, hızla artan kuruluş kapasitesi ile en hızlı gelişen sanayi dallarından biridir. Kurulu kapasite gereksinimi karşılayacak düzeydedir. Ancak kapasite kullanımı yetersizdir. 1958-1983 yılları arasında kapasite kullanımının % 67 dolaylarında olduğunun (17) belirtilmesine karşın, gerçekte bunun çok altında bir kullanım olduğu söylenebilir. Çünkü dış ülkelerde kapasite günde 24 saat ve yılda 300 işgünü çalışma üzerinden hesaplanırken, Türkiye'de tek vardiya, yani 8 saat üzerinden ve yılda 250 işgünü çalışma esasına göre saptanmakta (18), bu durumda gerçek kapasite kullanımını % 20-30 oranında olmaktadır.

Yem sanayiinin sorunlarının başında da hammadde yetersizliği gelir. Başta yağlı tohum küspeleri olmak üzere, et ve balık unu gibi bitkisel yağlar, mezbaha ve su ürünleri sanayi artıklarının yetersiz üretimi, vitamin, mineral, antibiyotik gibi yem katkı maddelerinin yurtdışından sağlanması zorunluluğu yem sanayii ürünlerinin istenilen kalitede olmasını engellemekte, fiyatlar yükselmekte ve hayvan yetiştiriciliği bundan büyük çapta etkilenmektedir. Bunun çözüm yolu da yem sanayiine girdi sağlayan sanayi kollarının yan ürünlerinin artırılmasından geçmektedir.

İçki sanayii : İçki sanayii diğer tarım sanayii kolları içinde katma değer, işyeri sayısı ve çalışanlar sayısı açısından geçen yıllara göre eski payını korumakta, yani imalat sanayiindeki genel gelişmeye kendini uydurmaktadır. Bunda özellikle yabancı sermayeli özel bira fabrikalarının ve alkolsüz içki (meşrubat) üretimkuruluşlarının gelişmesi etkili olmuştur.

Şarap sanayiinde önemli ölçüde atıl kapasite vardır ve bu eksik kapasite kullanımı yaygındır. Özel ve kamu sektörü ortalaması (1974 yılı değeri) olarak kapasitenin % 41'i kullanılmıştır (19). Biracılıkta ise Tekel % 27 atıl kapasite ile çalışırken, özel bira fabrikalarında böyle bir sorunla karşılaşılmamakta, hatta kapasite artırımına gidilmektedir. Yüksel alkollü içkilerden rakı, likör ve cin üretiminde kapasite üstü üretim varken, votka, kan-yak, vermut ve viski üretiminde atıl kapasite vardır (21).

Tütün sanayii : Fabrikaları eldeki tütün stoklarına göre yetersiz olan bir sanayidir. Tütün ekim alanlarının genişlemesi ve tütün kalitesinin düşmesi, Tekel tarafından satın alınan tütünlerin kalitesini de düşürmektedir. Bununla beraber Türk sigaralarındaki kalitenin bozukluğu, hammaddeden çok, sigara üretim teknolojisinin geriliğinden kaynaklanmaktadır. Yeni yatırımların pek az olduğu ve teknolojiyi geliştirecek bir atılım yapılmadığı düşünülecek olursa, dünya çapında kalitesi açısından haklı bir üne sahip olan Türk tütününün değerlendirilmesinde çok büyük fırsatlar kaçırıldığı söylenebilir.

Türk tütüncülüğü ve tütün sanayiinin gelişmesi için yabancı sigara dışalımını ve yapımının serbest bırakılması bir çözüm yolu olarak düşünülmemelidir. Bu, yalnız 3 milyon kişi dolaylarındaki tütün tarımı ve işlenmesi ile uğraşan ve geçimini bundan sağlayanları mağdur etmekle kalmaz, dünya dışatımında üçüncü sırayı alan Türk tütünlerinin üretiminden vazgeçilmesi gibi ağır bir döviz kaybını ve ülke ekonomisi ve tarımı için önem taşıyan ürünlerin ekildiği verimli alanların yabancı tütünlerin dikimine ayrılması gibi net bir gelir ve ürün kaybını ve beraberinde getirir. Çünkü Doğu tipi tütün tarımı yalnız yamaç ve kıraç arazilerde kaliteli bir şekilde yapılır ve ekim yapılan arazilerin çoğu küçük parçalı, meyilli ve hatta orman yakını ve içindeki marjinal alanlardır ve tütün tarımından başka yolla değerlendirilemezler. Yabancı sigara dışalımını ile halkımızın alışacağı yabancı tütünler ise, geniş, verimli, nisbî nemi yüksek, toprağı besince zengin, makinai tarıma elverişli alanlarda üretilirler. Bu da, böyle verimli arazilerimizin başka ve daha önemli amaçlarla değerlendirilmesi yerine, nikotin oranı yüksek, içimi daha zevkli, bu nedenle alışılması daha kolay, ambalajı daha gösterişli ve iç tüketime yönelik olarak üretileceği kuşkusuz olan yabancı sigaraların hammaddesi olan yabancı tütünlere ayrılması demektir. Bu durumun en tipik örneği Yunanistan'da sergilenmiştir (21).

Yabancı tütün yerli tütün gibi güneşte değil, sıvı yakıtla ısıtılan fırınlarda kurutulur. Bu da petrol dışalımının bile çoğalmasını etkileyecektir (22). Bu tür büyük rizikolarla karşı karşıya kalmadan, Türk tütün sanayiine yapılacak yatırımlarla Türk tütün-cülüğü ve tütün sanayii kurtarılabilir.

Dokuma sanayii : 1982 yılı katma değeri itibariyle tarım sanayii içinde % 13 oranıyla, en yüksek değeri alan dokuma sanayii, en önemli istihdam alanlarından biridir. Yalnız dokuma elyafı ve iplikleri, dokuma ve şekil verilmiş mensucattan eşyaların dışsatımımızdaki payı (Dolar cinsinden) % 20'ye ulaşmaktadır. Giyim eşyalarının payı da % 7 olduğuna göre, dışsatımımızın dörtte birinden fazlası bu sanayinin ürünlerinden yapılmaktadır. Türkiye'nin pamuk dışsatımının tüm dışsatım değerleri içindeki payında bir azalma vardır. Ama daha fazla işlenmiş pamuk satılmaya başlanmıştır. Zaten bu büyük üretim potansiyeli, (devletin dışsatımında % 20'ye varan vergi iadeleriyle de birleşince) önemli bir dışsatım kalemi oluşturmuştur. Dışsatımda fiyatların da düşük tutulmasıyla A.B.D. ve özellikle AET ülkelerinin dışalımında miktar sınırlaması yoluna gitmesine yol açacak bir rekabet gücü kazanılmaktadır.

Dokuma sanayiinde, özellikle pamuklu dokumada hammadde sorunu bulunmamaktadır. Tüccar, devletin koyduğu destekleme fiyatlarının üstünde bir fiyatla ürünü satınalmakta, üretici Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerine ürününü satmaktan kaçınmaktadır. Pamuklu dokuma sanayiinin sorunları daha çok diğer sanayi sektörlerinde görülen, dışalımlarda kur garantisi olmaması, enerji darboğazı, organizasyon bozuklukları vb. gibi genel alanlardadır. Bununla beraber, gene geçtiğimiz yıllarda pamuk destekleme alım fiyatlarının piyasanın altında olması nedeniyle Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine ait fabrikalara üretici mal tesliminde bulunmamış ve fabrikalar gerekli hammaddeyi sağlayamamışlardır.

Orman ürünleri ve kağıt sanayiinde de hammadde sorunu ağırlığını korumaktadır. Ormanlarımız yetersizdir, dışardan ithalât yapılması da büyük döviz harcaması gerektirir. Bu ikilem içinde bu sanayi dallarında kapasite düşüklüğü beklenebilir.

Deri ve kürk eşya sanayiinde hammadde yetersiz olduğu gibi, hayvanların kesimleri ve deri elde edilmesi sırasında yapılan

hatalar derilerin sakatlanmasına neden olmakta, hayvan hastalıkları da deri üretimini etkilemektedir. Derilerin işlenmesi sırasında gerekli girdilerin sağlanmasındaki güçlükler, de bu sanayii olumsuz etkilemekte, kalitenin düşmesi, dış pazarların kaybedilmesiyle sonuçlanmaktadır.

6. SONUÇ

Tarım Türkiye'de endüstriyel gelişmenin itici gücünü oluşturmuş, tarım sanayii geliştikçe tarımsal üretimin bileşimi de ona göre şekillenmeye başlamıştır.

Türkiye, tarım sanayiinin her alanında gelişmeler kaydetmekte, bunda hammadde kaynaklarının bolluğu da rol oynamaktadır. Ülkemiz bir taraftan dış ülkelere hammadde satmaya, diğer taraftan kendi sanayiini geliştirmeye yetecek bir tarım kapasite ve potansiyeline sahiptir. Bunu, belli başlı ürünlerimizin üretiminde dünyada 7. sırada olabilmemiz de göstermektedir. Eğer kiraç alanlardaki verimlilik de sulama, gübreleme gibi girdilerin yoğun kullanımı ile artırılabilirse, bu kapasite daha da büyük bir güç oluşturur.

Ancak günümüzde bu ürünlerin sanayideki kullanımları konusunda bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Örneğin :

1. Bitkisel yağ sanayiinde yağlı bitkiler üretimini yetersizliği nedeniyle fabrikalar kapasitelerinin altında çalışmaktadır.

2. Mezbaha ürünleri, süt ürünleri ve meyve-sebze işleme sanayiinde tarım üreticisi ve sanayicisi arasındaki ilişki zayıftır. Fabrikalar hammaddelerin bulunduğu yerlerden uzakta kurulmuşlardır. Satılınan ürünlerin kalite ve standartları birbirinden farklıdır.

3. Yem sanayii fabrikaları bazı yem katkı maddelerinin kıtlığı veya yokluğu nedeniyle yem kalitelerini düşürmektedirler.

4. Şeker sanayiinde bazı yıllar hammadde sıkıntısı çekilmekle beraber, fabrikaların kapasitesi de gereksinimin altında kalmaya başlamıştır.

5. Su ürünleri sanayii henüz yeterince gelişmemiştir.

6. Tütün ve çay sanayiinde hammadde bol, fakat fabrika işleme kapasiteleri bu hammaddeye göre çok kısıtlıdır.

Bunların dışında kalan unlu ürünler ve dokuma sanayiinin hammadde sıkıntısı çektikleri söylenemez. Fabrika sayı ve kapasiteleri de gereksinimi karşılamaya yeterlidir. Orman ürünleri ve kağıt sanayii ise, gene hammadde sıkıntısı ile karşı karşıya olan ürünlerdir.

Tarım sanayii kesiminde hammaddeye ilişkin sorunların çözümünde en etkin yol, uygun bir fiyat politikasıyla bütünleştirilen üretim planlamasıdır. Tarım politikalarının başarısı üretim planlamasına dayanmadığı sürece sınırlı olacak ve bir alanda amaca ulaşılırken diğer alanlarda yeni sorunlar yaratılabilecektir.

Türkiye'de hem tarımsal üretimde, hem tarım sanayiinde küçümsenemeyecek ilerlemeler sağlanmıştır. Örneğin 1948'den sonra Türkiye'deki kumaş tüketiminin yaklaşık üçte biri dışarıdan ithal edilirken bu oran 1958'de % 1'e inmiştir (23). Şimdi ise Türkiye bu sanayi dalında önemli bir konuma erişmiştir. Tarım ve tarım sanayiindeki gelişmelere karşın diğer sanayi dallarındaki genel gelişmenin daha da yüksek olması ise, Türkiye'nin tarım ülkesi olma durumundan çıkarak ekonomik yapısında köklü değişikliklerin oluştuğunu göstermesi bakımından sevindiricidir. Ama ekonomide tarımın etkisi azalsa bile, Türk tarımına yön verecek, yapısını değiştirecek kararlar alınırken çok dikkatli olmak gerekir. Örneğin geleneksel ürünlerimizden olan pamuk ve tütünün üretimini tehlikeye sokacak veya azaltacak kararlar, ancak rakip ülkelerin çıkarına olacaktır. Yeni ürünler için yeni pazarlar bulmak çok zordur. Bu bakımdan geleneksel ürünler için eski pazarların kaybedilmemesi çok büyük önem taşır.

NOTLAR

- 1) FAO, Production Yearbook 1982, Rome 1983, s. 147-198.
- 2) İbid, s. 147-148, 206-207.
- 3) H.C. Fritz Baade, Exports und Invisible Receipts in Turkey, OECD, 1961, s. 82.
- 4) Kemal Çetin, Süt Sanayimizin Teknolojik Yönden Planlanması. Türkiye 3. Gıda Kongresi, 14-16 Nisan 1982 Ankara. Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4 San Mat. Ankara 1982 (190-199) s. 194 ve T.S.E.K. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Türkiye'de Süt Sanayii, T.S.E.K. Yay. No: 5, Ankara, 1981, s. 73, 81, 83.
- 5) Fikret Erbil Önem, Konserve ve Salça Sanayii, Türkiye 3. Gıda Kongresi 14-16 Nisan 1982, Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (143-151) s. 145.
- 6) Recai Ercan-Aziz Ekşi, Türkiye'de Gıda Sanayiinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları, Ata'nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri, Atatürk ve Tarım Haftası, A.Ü. Ziraat Fakültesi 12-16 Ekim 1981, (206-220) s. 212.
- 7-8) Nadir Işık, Meyve-Sebze İşleme Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Yaratın Etkenler. Türkiye II. Gıda Kongresi 15-17 Nisan 1980 Ankara. Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 2, San Mat. Ankara 1981. (121-128), s. 123.
- 9) Oral Turanoğlu, Bitkisel Yağ ve Margarin Sanayii, Türkiye 3. Gıda Kongresi, 14-16 Nisan 1982, Ankara. Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (173-189), s. 171.
- 10) Ömer Alp, Tarıma Dayalı Sanayiın Geliştirilmesi 2. Türkiye İktisat Kongresi 2-7 Kasım 1981, İzmir, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, (229-245), s. 235.
- 11) Ramazan Altıok, Türkiye'de Et İşleme Sanayii, Türkiye 3. Gıda Kongresi, 14-16 Nisan 1982, Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (131-142), s. 138.
- 12) Recai Ercan-Aziz Ekşi, a.g.e., s. 209.
- 13) Ömer Alp, a.g.e., s. 235.
- 14-15) Atila Koruyan, Çay Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Yaratın Etkenler, Türkiye II. Gıda Kongresi, 16-17 Nisan 1980 Ankara, San Mat. Ankara 1981(109-114), s. 109, 113.
- 16) İbid, s. 114.
- 17) Ersin, Yücel-İhsan Yalçın, Türkiye'de Karma Yem Sektörünün Kuruluşu ve Gelişmesi, Yem Teknolojisini Geliştirme Semineri (3). 7-14 Mayıs 1984 Van, Ankara 1984. (1-30), s. 11.

- 18) T.C. Başbakanlık D.P.T., Yem Sanayii, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yay. No: DPI: 1523-OİK: 220, 1977, s. 32.
- 19-20) Nihat Aktan, İçki Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Etkenleri, Türkiye II. Gıda Kongresi, 15-17 Nisan 1980, Ankara, San Mat. Ankara 1981, (129-144), s. 134, 143.
- 21) Celal Er, Yabancı Sigara İthalı ve Türk Tütüncülüğü, Milliyet Gazetesi, 28 Mart 1984.
- 22) Beşir Hamitoğulları, Yabancı Sigara Tehdit Ediyor, Milliyet Gazetesi, 9 Nisan 1984.
- 23) N. Tolon, Möglichkeiten und Grenzen der Produktions- und Exportsteigerung türkischer Agrarprodukte unter besonderer Berücksichtigung der Assoziierung der Türkei an die EWG, Bonn, 1968, s. 56.

KAYNAKLAR

- AKIAN, Nihat; İçki Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Etkenleri. Türkiye-11. Gıda Kongresi 15-17 Nisan 1980, Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 2, San Mat. Ankara 1981, (129-144).
- ALP, Ömer; Türkiye Şeker Sanayii. Türkiye II. Gıda Kongresi 15-17 Nisan 1980 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 2, San Mat. Ankara 1981, (91-108).
- ALP, Ömer; Tarıma Dayalı Sanayiın Geliştirilmesi, 2. Türkiye İktisat Kongresi 2-7 Kasım 1981 İzmir, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, (229-245).
- ALTIK, Ramazan; Türkiye'de Et İşleme Sanayii. Türkiye 3. Gıda Kongresi 14-16 Nisan 1982 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (131-142).
- AYDIN, Mehmet; Gıda Kontrolü ve Mevzuatı, I. Odalar Birliği Matbaası, Ankara 1976.
- BAADE, H.G. Fritz, Exports and Invisible Receipts in Turkey, OECD 1961.
- ÇELİK, Kemal; Süt Sanayimizin Teknolojik Yönden Planlaması. Türkiye 3. Gıda Kongresi 14-16 Nisan 1982 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (190-199).
- ÇOMLU, Selim; Tarıma Dayalı Sanayiinin Geliştirilmesi, 2. Türkiye İktisat Kongresi Sanayi Komisyonu Tebliğleri, 2-7 Kasım 1981 İzmir, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, (263-270).
- ER, Celal; Yabancı Sigara İthalı ve Türk Tütüncülüğü, Milliyet Gazetesi, 28 Mart 1984.
- ERAKIAN, Gülcan; Tarım Politikası II. Ders Notu. A.Ü. Ziraat Fakültesi Teksir No: 112, Ankara 1983.
- ERAKIAN, Gülcan; ERAKIAN Selahattin; Devlet Tarafından Köye Götürülen Hizmetler, A.Ü. Zir. Fak. Yayınları: 933, Bilimsel Araştırma ve İncelemeler, 537, Ankara 1985.
- ERAKFAN, Gülcan, ERAKIAN Selahattin; Türkiye'de Yem Sanayii Ürünlerinin Dış Ticaretteki Yeri. Yem Teknolojisini Geliştirme Semineri (3) 7-14 Mayıs 1984 Van. Ankara 1984 (193-212).
- ERCAN, Recai, EKŞİ, Aziz; Türkiye'de Gıda Sanayiinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları. Ata'nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri, Atatürk ve Tarım Haftası, A.Ü. Ziraat Fakültesi 12-16 Ekim 1981, Ankara 1981, (206-220).
- FAO, Trade Yearbook 1982 Rome 1983.
- FAO, Production Yearbook, 1982 Rome 1983.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir; Yabancı Sigara Tehdit Ediyor, Milliyet Gazetesi, 9 Nisan 1984.

- IŞIK, Nadir; Meyve-Sebze İşleme Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Yaratan Etkenler. Türkiye II. Gıda Kongresi 15-17 Nisan 1980 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 2, San Mat. Ankara 1981, (121-128).
- KORUYAN, Atila; Çay Sanayiinde Atıl Kapasite ve Üretim Düşüklüğü Yaratan Etkenler. Türkiye II. Gıda Kongresi 15-17 Nisan 1980 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 2, San Mat. Ankara 1981, (109-114).
- ÖNEM, Fikret Erbil; Konserve ve Salça Sanayii. Türkiye 3. Gıda Kongresi 14-16 Nisan 1982 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982, (143-151).
- T.C. Başbakanlık DİE Türkiye İstatistik Yıllığı 1964/65 Yay. No: 510 Ankara 1967.
- T.C. Başbakanlık DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1981, Yay. No: 1010 DİE Matbaası, Ankara 1982.
- T.C. Başbakanlık DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1983, Yay. No: 1040, Ankara 1983.
- T.C. Başbakanlık DİE, 1982 Yıllık İmalât Sanayi İstatistikleri (Geçici Sonuçlar), Yay. No: 1068, DİE Matbaası, Ankara 1984.
- T.C. Başbakanlık DPT, Sınai Yağlar ve Yağ Asitleri IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Yay. No: DPT: 1579-ÖİK: 222, 1977.
- T.C. Başbakanlık OPT, Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yay. No: DPT=1526-ÖİK: 223, 1977.
- T.C. Başbakanlık DPT, Et ve Mamulleri Sanayii, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yay. No: DPT=1546-ÖİK: 238, 1977.
- T.C. Başbakanlık DPT, Sanayi Bitkileri ve Yağlı Tohumlar Raporu, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yay. No: DPT=1609-ÖİK: 280, 1977.
- T.C. Başbakanlık DPT, Yem Sanayii, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yay. No: DPT: 1523-ÖİK: 220, 1977.
- TOLON, N; Möglichkeiten und Grenzen der Produktions- und Export-steigerung türkischer Agrarprodukte unter besonderer Berücksichtigung der Assoziierung der Türkei an die EWG, Bonn 1968.
- Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Türkiye'de Süt Sanayii, TSEK, Yay. No: 5, Ankara 1981.
- TURANOĞLU, Oral; Bitkisel Yağ ve Margarin Sanayii, Türkiye 3. Gıda Kongresi, 14-16 Nisan 1982 Ankara, Gıda Teknolojisi Derneği, Yay. No: 4, San Mat. Ankara 1982 (173-189).
- YÜCEL, Ersin-YALÇIN, İhsan; Türkiye'de Karma Yem Sektörünün Kuruluşu ve Gelişmesi. Yem Teknolojisini Geliştirme Semineri (3) 7-14 Mayıs 1984, Van. Ankara 1984 (1-30).